תפילה: כפל תיבות ומקצת הנהגות של ש״צ

אביעזרי פרנקל, רחובות

1. הקדמה

לפני ספירת העומר נוהג הציבור בבתי כנסת רבים לזמר ״הנני מוכן ומזומן...״, ועל מלים אלה חוזרים מספר פעמים. יתר על כן, בהמשך שרים ״כמו שכתוב בתורה, הנני מוכן ומזומן״. חזרנו על כל התורה ולא מצאנו היכן נאמר ״הנני מוכן ומזומן״.[1] אך יש ללמד זכות על בני ישראל, שהרי התיבות ׳שכתוב׳ ו׳בתורה׳ אינן מוטעמות במנגינה זו מלרע אלא מלעיל. ולכן מדובר כאן בספר תורה (מלעיל) כלשהו שאינו ספר התורה (מלרע) שקיבלנו בסיני; ואם תמצי לומר, ההטעמה של ׳שכתוב׳ (מלעיל) מלמדת שאין כאן כל טענה ששלושת התיבות הנ״ל אכן כתובות בתורת משה.

דוגמה זו ממחישה חלק קטן מהבעיות המתעוררות בכפל תיבות, בהטעמה ופיסוק בלתי נכונים. הפיסוק הלקוי הוא כאן קיצוני, שהרי המנגינה ממשיכה ״כמו שכתוב בתורה, הנני מוכן ומזומן, וספרתם לכם...״, דהיינו, שלושת המלים הנ״ל מפסיקות בצורה שגויה את מה שאכן כתוב בתורה: ״וספרתם לכם״. דוגמה פחות קיצונית ו׳יותר רגילה׳ של פיסוק לקוי, בה רק הוזז סימן הפיסוק אך לא הוכנסו תיבות מפסיקות, היא מה שהחזן[2] ו/או הציבור אומרים בתפילת ׳אב הרחמים׳ ״ונקיתי דמם, לא נקיתי״ (יואל ד כא), שהיא סתירה מיניה וביה. לפי פיסוק הטעמים שם צריך להיות ״ונקיתי, דמם לא נקיתי״, ויש פירושים אחדים לפסוק זה, כגון ״ונקיתי? דמם לא נקיתי״ או פירוש דומה: ונקיתי להם על עבירות מסוימות, אך לא על שפיכות הדמים, ועוד. ואכן, לא לחינם נקראים טעמי המקרא ׳פיסוק טעמים׳, שהרי הם מציינים הן את ההטעמה והן את הפיסוק.[3] דוגמה להטעמה בלתי נכונה: ואהבת (מלעיל) במקום ״ואהבת (מלרע) את ה׳ אלקיך״ (דברים ו ה).[4] שגיאה זו קרובה לחילול ה׳, שכן ואהבת (מלעיל) פירושו שהיית רגיל לאהוב בעבר. וכן ״ואהבת לרעך כמוך״ (ויקרא יט יח).

להלן נראה כיצד הבעיות שהדגמנו משתקפות בספרות ההלכה. קצרה היריעה ממיצוי הנושא, ונסתפק בשרטוט קוים אחדים למספר קטן של נושאים. לקראת הימים הנוראים הבעל״ט, מן הראוי לרענן לפחות חלק מהידע הבסיסי הנוגע להנהגות ש״צ בתפילה. אין בדברים הבאים הוראה כלשהי הלכה למעשה, אלא הם נועדו לעורר הרהורים וחשבון נפש.

2. כפל תיבות: איסור מוגבל?

שנינו בברכות לג ע״ב ובמגילה כה ע״א, שהאומר ׳מודים מודים׳ או ׳שמע שמע׳ משתקין אותו, שנראה כשתי רשויות. הגמרא שם שואלת מברייתא שהקורא את שמע וכופלה, הרי זה מגונה -- מגונה אך אין משתקין אותו. ומשיבה הגמרא

---

[1] אך המלה ׳הנני׳ במשמעות של ׳הנני מוכן ומזומן׳ מופיעה במקרא, כגון בבראשית כב א (עיין רש״י), ירמיהו כג לט (עיין רד״ק).

[2] ברשימה זו אנו משתמשים במונח ׳חזן׳ כשם נרדף לשליח ציבור. בלשון חז״ל הקדומה ׳חזן׳ היה ממונה, שמש, משגיח. אך כבר בלשון ראשונים אנו מוצאים ׳חזן׳ כש״צ. הרב יוסף אנגל, בשו״ת ׳בן פורת׳ חלק ב סימן ז מאריך את הדיבור בעניין המשמעות הכפולה של המונח.

[3] עיין נדרים לז ע״ב וברש״י שם על הפסוק בנחמיה ח ח: ״ויקראו בספר בתורת האלקים, מפרש; ושום שכל, ויבינו במקרא״.

[4] המונח תחת ה׳אלף׳ בא בהברה לפני הברת מלעיל, והוא נועד למנוע רצף של הברות בלתי מוטעמות.

שכאן מדובר כשהוא חוזר על תיבה פעמיים, ושם על כל הפסוק. רש"י סובר שהכופל תיבה מגונה הוא, שנראה כמתלוצץ, והכופל פסוק מיחזי כשתי רשויות, ואילו תוספות מביאים פירוש הפוך בשם רבינו חננאל ובה"ג, אך הם נוטים לפירוש רש"י. הרי"ף והרמב"ם (הל' ק"ש פ"ב ה' י"א) סוברים כר"ח. הטור (סי' סא) מביא את שני הפירושים ומסכם: "וצריך לחוש לדברי שניהם". בין כה וכה, שני סוגי החזרות לפחות מגונות הן לכל הדעות, ואין לכפול לא תיבה, לא תיבות ולא פסוק שלם. במה דברים אמורים? בציבור. "אבל ביחיד תחנונים הן" (ירושלמי ברכות פרק ה הלכה ג), והוא עושה כן בלחש אם לא כיוון היטב פעם ראשונה, במיוחד בפסוק ראשון של שמע. ההבחנה בין ציבור ליחיד מובאת גם במקומות רבים נוספים[5].

שאלה טבעית שמתעוררת כאן היא האם אין לכפול תיבות 'מודים' ו'שמע' דווקא, או שמא אלה רק דוגמאות, והוא הדין שאין לכפול שום תיבה?

לכאורה נראה שאין לכפול את הנ"ל דווקא, שהרי מצינו כמה וכמה כפילויות אף במקרא, כגון "א-ל אלקים ה', א-ל אלקים ה'" (יהושע כב כב), "ה' הוא האלקים, ה' הוא האלקים" (מלכים א יח לט), "אמן אמן" (במדבר ה כב, נחמיה ח ו), "אמן ואמן" (תהלים מא יד, שם עב יט, שם פט נג). וכן אנו נוהגים לחזור על פסוקים בקריאת התורה, כגון בחוה"מ סוכות[6], בקרבנות הנשיאים בחנכה, פסוק "ואמרת להם" (במדבר כח ג) בראש חודש[7], בקריאה של שמחת תורה, או כשיש חתן או חיובים אחרים. וכן מצווה לחזור הפרשה שנים מקרא. גם בתפילה אנו כופלים, כגון הפסוק "ה' ימלך לעלם ועד" (שמות טו יח) ו"כל הנשמה תהלל י-ה" (תהלים קנ ו) "ארך ימים אשביעהו ואראהו בישועתי" (שם צא טז). ובעת נעילת שער אנו חוזרים על בשכמל"ו ג' פעמים ועל ה' הוא האלקים ז' פעמים, ויש שנוהגים לחזור אף על "שמע ישראל" ג' פעמים (מהרי"ל מנהגים, הלכות תפילת נעילה דיום כיפור); ויש מקומות שאף כופלים פסוק זה בעת אמירת סליחות, וכן בהלל כופלים פסוקים. וחוזרים על י"ג מידות ועל הפסוק "ואני תפלתי לך ה' עת רצון" (תהלים סט יד) ג' פעמים בחגים, ועל "למנצח לבני קרח מזמור" (תהלים מ"ז) ז' פעמים לפני תקיעת שופר. ויש מקומות שכופלים "לכה דודי", ואחרים שרים המזמור "ה' רעי לא אחסר" (תהלים כ"ג) ג' פעמים בג' ניגונים שונים בסעודה שלישית, ועוד.

ואמנם בשו"ת 'זקני יהודה' סימן קלא (לרב יהודה אריה ממודינה, מאה 16, איטליה) נאמר שכפל התיבה 'כתר' בקדושה והשם ב"אלה מועדי ה'" בימי המועד אין בהם פסול, כי מהגמרא בברכות שם משמע שהקפידו על כפל 'מודים' ו'שמע', אך לא על 'כתר יתנו לך', שהוא שבח לקב"ה, ובדומה בשם ה' בפסוק "אלה מועדי ה'". ייתכן אפוא שההיתר שניתן כאן אינו נשען רק על האוקימתא שכפל שתי התיבות 'שמע' 'מודים' הוא דווקא, אלא גם על המשמעות המיוחדת של השבח של 'כתר יתנו לך' ו"אלה מועדי ה'". הרב יחיאל מיכל עפשטיין כתב ב'ערוך השולחן' או"ח סימן שלח ס"ק ח "וגם במה שאומרים התיבות וכופלים ומשלשים...למען יזמרו על פי חוקי הזמרה, וכל יראי אלקים מצטערים בזה ואין בידם למחות, כי ההמון פרוע, ואין שומעים בזה לדברי חכמים...ואולי באמת אין איסור בזה, וטוב לפני האלקים ימלט מזה; ואנחנו ללמד זכות באנו על זרע קודש...ואולי מדאמרו חז"ל רק על 'שמע שמע' משתקים אותו, שמע מיניה דבשארי תיבות לית לן בה אם

---

[5] כגון בירושלמי מגילה, פרק ד הלכה י, תוספות ברכות לד ע"א ד"ה 'אמר מודים'; וכן הובא בטור או"ח סימן סא ד"ה 'האומר שמע שמע' ובב"ח שם, בבית יוסף או"ח קכא ד"ה 'האומר מודים', בשו"ת הרא"ם סימן ב ד"ה 'גרסינן בברכות', ב'יביע אומר' חלק ו סימן ז ד"ה 'אמנם ראיתי'.

[6] גם בחו"ל, שם קריאה זו שונה במקצת מאשר בארץ, יש חזרה על פסוקים.

[7] ויש מנהגים אחרים לפיהם חוזרים באופן אחר.

כופלים ומשלשין...ולכן הנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגין...״. ההסתייגות מכפל התיבות ניכרת היטב מבעד ללימוד הזכות על זרע קודש. בסימן סא ס״ק יד אכן כתב ׳ערוך השולחן׳: ״ומרמב״ם פ״ב מבואר דלאו דווקא בשמע, דהוא הדין בכל התיבות ובכל הפסוקים אסור לומר שני פעמים; עיין שם היטב״. נראה שבדברים אחרונים אלה הכוונה לתיבות ופסוקים בשלושת הפרשות של ׳שמע׳.

3. כפל תיבות: איסור גורף לחזן

רוב דעות הפוסקים שאין לכפול שום תיבות בתפילה. בשו״ת מהר״ם שיק סימן לא נכתב לפני כמאה חמשים שנה, ״וכל תיבה ותיבה יש לה סוד מנוי וספור מאנשי כנה״ג ז״ל, וכל המוסיף גורע״. לאחר מכן הוא מונה בפרוטרוט חמשה איסורים בכפל תיבות.[8] הגרי״ש סופר כתב ב׳תורת חיים׳ או״ח סימן נג ס״ק כה: ״ועוד רעה הוסיפו [החזנים]...שכופלים תיבות הרבה פעמים עד בלי שיעור, והוא הפסק גדול...ופעם אחת אירע לפני אדוני אבי מורי ורבי ז״ל שכפל החזן תיבות בקדושה וגער בו אדוני אבי ז״ל באמצע הקדושה...״הרב אלעזר לב (לעוו) כתב בשו״ת ׳פקודת אלעזר׳ או״ח סימן כה לגבי כפל תיבות, שאף ״במקומות שאין לחוש להפסק, כמו ב׳יקום פורקן׳...דבר מאוס הוא...ובתוך התפילות שאין רשאין להפסיק, לכפול המלות לכבוד הנגינה הוי הפסק גמור, וגם משנה ממטבע שטבעו חז״ל; אבל מה אעשה אם בעוונותינו הרבים היראה נתמעטה והעזות גוברת, עושים מה שלבם חפץ ואין משגיחים לדברי חכמים...וצווחתי ככרוכיא נגד זה ולית דמשגח בי. אנכי לא הלכתי עד הנה לביהכ״נ בעת שהקאנטאר ומשוררים עושים השחוק, וראשי הקהל דפה היו אצלי לשאלני, והשבתי להם כי **תפילה** כזו **תיפלה**, ואסור לענות אמן אחריו, וכן אסור לומר קדושה עמו...״. הרב אליעזר דויטש (דייטש) כתב לפני כמאה שנה בשו״ת ׳פרי השדה׳ חלק א סימן כט, ״על דבר השו״ב (שוחט ובודק) אשר התפלל לפני העמוד כדרך המצפצפים ומהגים עלי **נבל** כאחד **הנבלים** בתיבות כפולות...שהוא איסור גמור לשורר בתיבות כפולות...ואפילו אם החזן בעצמו אינו כופל התיבות רק המשוררים, גם כן אסור...״.[9]

הרב יוסף אנגל (ענגיל) כתב לפני כמאה שנים בשו״ת ׳בן פורת׳ חלק ב סימן ז, ״אבל השציי״ם עתה בעוונינו שכופלים דברים להראות יופי ניגונם ולהתנאות בקולם...והוא הפסק גמור בתפילה...דהמתפלל צריך שיכוין את לבו לשמים...ואילו השציי״ם בשאט נפש מסירים כוונת דעתם לגמרי מענין התפילה ובקשת תחנונים, רק כל כוונתם ומחשבתם בתפילה שיעלה בידו וביד משורריו הניגון יפה, ועושים מהתפילה...כמו קאנצערט, והרבנים שומעים ואין בידם למחות בעוונותינו הרבים...״. הרב זאב בידנוביץ (ביעדנאוויץ) כתב לפני כתשעים שנה ב׳דברי זאב׳ חלק י עמוד כא, ״ובדבר מה שכופלין ומשלשין התיבות...בודאי לא נכון לעשות כן לכתחילה, וצדקו היראים האינם סובלים זה, דהרי אפשר להם לזמר ולא לכפול התיבות״. בשו״ת ׳יביע אומר׳ חלק ו או״ח סימן ז פוסק הרב עובדיה יוסף שליט״א שאין לכפול תיבות. הוא מביא מקורות רבים, כולל הפוסקים הנ״ל.

העולה מכל זה, שאין לחזור על תיבות כלל. אם כך, יש להסביר את כל דוגמאות הנגד שהוזכרו לעיל. תירוץ אחד שמסביר חלק גדול מהן הובא בשו״ת ׳בנין ציון׳ לרב יעקב עטלינגר שכתב באלטונה לפני כמאה שלושים שנה שיש לחוש כשיחיד (השי״צ) כופל תיבות בציבור, אך כשהקהל כולו חוזר, אין לחוש. וכדברים האלה כבר כתב הב״ח בטור או״ח סימן סא ד״ה ׳האומר שמע שמע׳: ״ומה שנהגו לומר במקצת מדינות וקהילות ׳שמע שמע׳ באשמורת הבוקר וכן בנעילה

[8] כאיסור ראשון הוא מונה היבטים שונים של ׳לא תוסף׳. בין השאר הוא דן בשאלה כיצד אנו מוסיפים ״ברוך שם כבוד מלכותו״ לאחר פסוק ראשון של ׳שמע׳, ומביא הגמרא בפסחים ובראשית רבה על יעקב אבינו ובניו.

[9] הכוונה כנראה למקהלה מיוחדת ששרה בתיאום עם החזן, לא ציבור המתפללים כולו.

ביוה״כ...הרבה גדולים כתבו דלא יפה הם עושים, ורבינו בשם ר״י כתב שצריך לשתק אותם; והוא תימה גדולה, דמשמעות הסוגיא...דדווקא ביחיד האומר לבדו בפני רבים ׳שמע שמע׳ משתקין אותו משום דמיחזי כב׳ רשויות...אבל כשהציבור אומרים ׳שמע שמע׳ לעורר כל ישראל על ייחוד שמו יתעלה ואומרים אותו ג׳ פעמים באם לא כוין דעתו בראשונה יכוין דעתו בשניה...בפעם שלישי. אי נמי, אומרים אותו ג׳ פעמים להראות דתלתא זימני הוי חזקה, שאנו מוחזקין בייחוד שמו יתברך...״.[10] כלל נוסף שמובא בשו״ת ׳בנין ציון שם׳: ״נראה לי לחלק, דדווקא באומר שני דברים שווים דרך תחינה ובקשה או דרך שבח ותהילה שייך החשד דב׳ רשויות; לא כן בקורא פסוקי תורה וכתובים. וראיה לזה, שהרי מצווה לחזור הפרשה שנים מקרא...[ואז] קורין הפסוק ׳שמע ישראל׳ ב׳ פעמים...ואין קפידא ...וכיון דמה שמזכירין י״ג מידות, אין זה דרך תחינה, דא״כ יהיה אסור לאומרם ביו״ט, אלא ע״כ לא אומרים רק כקורא פסוק בתורה; וכן ב׳אני תפילתי׳[11]...״. ואולי ניתן לסייע לדבריו: כל לימוד הוא שינון וחזרה -- ׳לשנות׳ בלשון חז״ל. הרמב״ם בתשובה (סימן רצד, בלאו, מקיצי נרדמים, סימן מג, פריימן) מתיר לקרוא בס״ת פסול בציבור בדיעבד, ״שההגיה בתורה היא המצווה שעליה אנו מברכין״. הקריאה בס״ת היא מעין לימוד תורה ברבים: ״ותיקנו להם שיהו קורין...כדי שלא ילינו ג׳ ימים בלא תורה״ (בבא קמא פב ע״א); ״שלא ישהו שלשה ימים בלא שמיעת תורה״ (רמב״ם הל׳ תפילה פ׳ יב ה״א). כללו של דבר, קריאה בתורה היא כעין לימוד תורה בציבור, ובכל לימוד מותר לשנות ולחזור על העניין.

ובטור סימן סא שם: ״ואם כופל כל הפרשה, אין לחוש״.[12] באותה לשון נכתב בשו״ת הרא״ם סימן א כמאתיים שנה אח״כ. זה יכול לתרץ את החזרה על ״למנצח לבני קורח מזמור״ ו״ה׳ רעי לא אחסר״. ומה שכופלים ״ה׳ ימלך לעלם ועד״ הוא לסימן שזה הפסוק האחרון של שירת הים, ומה שכופלים ״כל הנשמה תהלל י-ה״, לסמן שזהו פסוק אחרון של תהלים.[13] רמז לסיבה לכפל זה מובא באבודרהם ׳סדר שחרית של חול׳, שכופלים ״כל הנשמה״ ״להודיע שנגמרו המזמורים של סוף התלים, כדרך סיום הפרשה שכופלין הפסוק האחרון. וכן בשירת הים כופלין פסוק ׳ה׳ ימלך׳ מפני שהוא סוף השירה; ואם לא היו כופלין אותו, לא היה נראה שהוא סוף השירה״. וכך פירוש הדברים: היה מנהג לכפול פסוק אחרון לציין סוף של עניין, כנראה במיוחד כשהקהל חשב שהעניין עדיין לא הסתיים. ״כל הנשמה״ הוא פסוק אחרון של תהלים. אך לאחר מכן אומרים שלושה פסוקים (״ברוך ה׳ לעולם...״) משלושה מזמורי תהלים שונים; וגם פסוקי דזמרה הם כנגד עשרה מאמרות שהעשירי בהם הוא ״ויברך דוד״, כך שאולי היינו טועים בדבר סוף העניין. וכן היינו חושבים שהסוף של שירת הים הוא לאחר הפסוק ״כי בא סוס פרעה״, לכן כופלים ״ה׳ ימלך״. גם ניתן לומר שהכפל של ״ארך ימים אשביעהו״ במוצ״ש מסמן את סופו של המזמור. ואכן, ב׳שבלי הלקט׳ סימן קכט נכתב לפני כשבע מאות שנה שכפל זה בא ״להפריש בין קריאת המזמור לקדושא דסדרא״. קריאת המזמור היא כעין ׳ברכה לתלמיד׳ (בני ישראל), והקדושה דסדרא, ׳ברכה

---

[10] ייתכן שההבחנה בין כפל תיבות של כל הציבור לבין הש״צ הכופל בציבור היא עתיקה. נראה שכבר רש״י הרגיש בה. בברכות ל ע״ב אומרת הגמרא ״טעה ולא הזכיר של ר״ח בערבית אין מחזירין אותו...במוספין אין מחזירין אותו מפני שיכול לאומרה במנחה. הגמרא מסיקה שמדובר בציבור. רש״י בד״ה ׳בציבור שנו׳: ״דאין מחזירין משום דשמע ליה מש״צ, ואיכא מקצת הזכרה, אבל ביחיד צריך לחזור״. משמע שב׳ציבור׳ רש״י מתכוון לש״צ היורד לפני התיבה. ומסולקת קושית רבינו יונה על רש״י המובאת בבית יוסף סימן סא ד״ה ׳וכתב ר״י׳. עיין גם ׳בן פורת׳ חלק ב סימן ז.

[11] ואף אם נומר שפסוקים אלה נאמרים דרך תחינה, הרי הציבור כולו אומרם, וזה תקין לדבריו הנ״ל של ה,בנין ציון׳. (יש כמה פסוקי תחינה גם ביו״ט, כגון ״יהי רצון...מלך רחמן, שתשוב ותרחם עלינו...אבינו מלכנו, גלה כבוד מלכותך...וקרב פזורינו...והביאנו לציון עירך ברינה, ולירושלים בית מקדשך...״.) גם בשו״ת ׳יחווה דעת׳ חלק ב סימן לו המסקנה שבקריאת התורה ניתן לחזור על פסוקים, במידת הצורך.

[12] ובית יוסף שם מביא דעות והסברים שונים בעניין כפל פרשה שלמה.

[13] מובא במקומות רבים, כגון בספר המנהיג דיני תפילה, הלכות שבת, במחזור ויטרי (בהתחלה), במהרי״ל הלכות תפילה ס״ק ט, או״ח סימן נא סעיף ז ברמ״א.

לרב' (הקב"ה), וראוי להפריד ביניהם.[14] יש תירוצים נוספים לכפל תיבות ופסוקים, אך היות וכבר תירצנו כל דוגמאות הנגד הנ"ל, לא נאריך בכך כאן.

אגב אורחא נזכיר כאן חוברת יקרה 'גדילים לארג שירנו -- דיוקים בשיר הכבוד' שכתבה גב' אפרת בדיחי (מהדורה מורחבת, אייר תשנ"ט). דר' צבי בצר הראה לי חוברת זו, ואח"כ גם אשתי, מרת שאולה אשת חיל, הביאה אותה הביתה ממקום עבודתה. ניכר שהדברים נכתבו בחרדת קודש, והמחברת 'חיה' אותם. היא מבקשת בדבריה לתקן שגיאות ניקוד, פיסוק והטעמה, תוך התחשבות בקטעי הפסוקים המשוכנים בשיר. בהערה בסוף היא כותבת שלטעמה "על המנגינה לשרת את התוכן, לא להיפך". במקום לשיר "ראש דברך אמת קורא מראש; דור ודור עם דורשך דרוש", שהוא הרכבה של הפסוקים "ראש דברך אמת, ולעולם כל משפט צדקך" (תהלים קיט קס), "קורא הדרות מראש" (ישעיהו מא ד), אך בפיסוק שגוי, מציעה המחברת, "את שלוש המלים הראשונות פשוט קוראים פעמיים. מכאן ואילך הכל כבר זורם בקלות: 'ראש דברך אמת - ראש דברך אמת; קורא מראש דור ודור - עם דורשך דרוש' ". והרי זה מעשה לסתור: הצעה זו שמה לאל את הכוונה הטובה הטמונה בהערתה הסופית, שכן היא מציעה לכפול תיבות כדי להתאים את הטקסט, אמנם בפיסוק מתוקן, למנגינה. אכן ראינו שאם כל הציבור כופל אין חשש. במה דברים אמורים? בדברים שחז"ל תיקנו בהם חזרה: "דדווקא במקום שנהגו לכפול שרי"; "דהתפילות והברכות הכל במידה ובמספר ובמניין, ואסור לשנות ממטבע שטבעו חכמים" (שו"ת מהר"ם שיק שם), ולא כל הרוצה ליטול את השם יטול.

לענ"ד הפתרון לבעיה זו ובעיות פיסוק אחרות שהמחברת מצביעה עליהן בצדק אך מציעה להן פתרונות אד-הוק, הוא בפתרון גלובלי: שכנוע מלחין-חזן ירא שמים ומוכשר להלחין מנגינה חדשה לשיר הכבוד שיתחשב בצורה נכונה בתוכן שיר נפלא זה, שתהיה 'להיט', ותחליף את המנגינה הידועה והדהויה משהו. האם יש תקווה למצוא איש כזה לאחר הדברים הקשים שהובאו לעיל על חזנים, והם רק אפס קצה מדברי הפוסקים, ש'יורדים חזק' על החזנים? סבורני שכן: (א) יש מלחינים שאינם חזנים. (ב) רשימה זו נכתבה מפאת פנייתו של חזן חובב, דר' יוסף גלבוע, שביקש ממני לפני כשנתיים לקבל מקורות לעניין כפל תיבות, כדי להימנע מאיסורים. (לאחר שמילאתי את מבוקשו שכחתי על כל העניין עד שהחוברת הערכית הנ"ל על שיר הכבוד גרמה לי לעיין מחדש במקורות[15].) "ראיתי בני עליה והן מועטין" (סוכה מה ע"ב, סנהדרין צז ע"ב); הגימטריא של 'עליה' היא 'חזנים'. ואם תמצי לדייק שאם כן, **בני** חזנים הם בני עליה, הלא אין לך שבח גדול לאדם אלא שבניו בני עליה.

---

[14] מעניין שדווקא בהלכה הפסוקה המאוחרת יותר, בה שמור ל'שבלי הלקט' מקום של כבוד (בבית יוסף לבד הוא מצוטט כמאתיים וחמשים פעם), נאמר שהכפל של "ארך ימים" מקורו בקבלה. עיין בטור ש"ע או"ח סימן רצה ובנושאי כליהם, במיוחד במגן אברהם שם. נסיון (רחוק) להסבר אחר בדרך הפשט מצוטט ב'נתיב בינה' חלק ב, שחרית של שבת. במאמרו המאלף והמקיף של הרב מאיר זיכל שליט"א 'מנהג אמירת "ויהי נעם" ומזמור "ישב בסתר עליון"' (שמעתין סיון – אלול תשנ"ט) מובאים כמה טעמים לכפל שלושת הפסוקים של תהלים שדנו בהם כאן בקצרה. בין השאר הוא מביע השערה שמה שנהגו האשכנזים לכפול "ארך ימים אשביעהו" גם בשחרית של שבת, הוא שיבוש והתפתחות מאוחרת. השערתו מתיישבת היטב עם דברי ה'נתיב בינה' שם, שרק מהמאה ה-י"ח החלו מדפיסי הספרים לציין שיש לכפול הפסוק גם בשחרית של שבת; נראה שהרב זיכל לא ראה את דבריו. ייתכן שמדפיסים אלה סמכו על ה'אליה רבה' שכתב (סימן רצה) בסוף המאה הי"ז שכופלים הפסוק גם בשחרית של שבת, בק"ש על המיטה וכשחוזרים מבית הקברות. דברים דומים ב'ערוך השולחן' סימן רצה ס"ק א.

[15] נציין שדברים יפים על שיר הכבוד, יוצאים מהלב ונכנסים ללב, נכתבו ע"י הרב ישעכר יעקובסון זצ"ל בנתיב בינה, חלק ד. מובאים שם שני פירושים, של י. בער ב'עבודת ישראל' ושל יעב"ץ, על החרוז "ראש דברך אמת".

4. מעט הנהגות אחרות של ש"צ

"...אם נכון הוא שיסייעו המשוררים המחללים את שבת קודש בפרהסיא את החזן בזמר בתפילה? תשובתי, כי תועבה היא לשורר שיר לפני המקום ברוך הוא מחללי שבת בפרהסיא" (פקודת אלעזר שם).

האם מותר לחזן להשתמש בקולן (מזלג-קול) כדי לקבוע את צליל היסוד לשירתו? אין דעת חכמים נוחה מכך. עיין 'ערוך השולחן' או"ח סימן שלח ס"ק ח, 'דברי זאב' שם, 'יביע אומר' חלק ג או"ח סימן כב ובמקורות המובאים שם.

בשעה שש"צ מנגן[16], האם מותר לו לנגן אף בשם ה' עצמו? הרב אליעזר אשכנזי נדרש לשאלה זו לפני כארבע מאות שנה בספרו 'מעשי ה'' (מאמר שלישי: 'מעשי מצרים', סימן ה), ופסק שזה מותר: "ועוד אמרתי להביא סמך לזה ממה שנאמר 'רננו צדיקים בה' לישרים נאוה תהלה' (תהלים לג א), שהיה לו לכתוב 'רננו צדיקים **ל**ה', אבל אמר **ב**ה'[17]..." -- לישרים נאוה תהילה של רינה. אלא שאכן יש להיות מהישרים כדי לנגן בשם ה'. מסכימים ומצטטים פסק זה החיד"א בשו"ת 'חיים שאל' חלק ב, סימן לח א, והרב עובדיה יוסף שליט"א ב'יחווה דעת' חלק ב סימן ה, ד"ה 'ולענין השאלה'. ה'נודע ביהודה' נשאל לפני כמאתיים שנה (מהדורא קמא, סימן ב), אם יש להגות השם של ארבע אותיות מלעיל או מלרע. הוא העיד על עצמו ש"בחכמת הדקדוק אין לי יד ושם, ולא למדתי מעולם אפילו אפס קצה מחכמה זו", אך בדבר פשוט כזה, "אפילו תינוקות של בית רבן יודעים"...שיש להטעים השם מלרע. "וכל המשנה אינו אלא טועה, והמחזיק במחלוקת ועומד על דעתו לקרות מלעיל, הוא עצמו מל**רע** וידו על התחתונה...דבריו בטלים ואין כדאי להשיב עליהם; ואנן מהחזנים ניקו ונגמר?[18] והלא זה דרכם כסל למו, עבור השמעת קולם המה משברים כל מלה לשברי שברים, ודברים אינם נשמעים זולתי קול ושברו עמו".

אסור לנגן שם ה' בשתי הטעמות, מלעיל וגם מלרע, כדרך שעושים חזנים שמנגנים לפני הכהנים, וכן הכהנים עצמם בנשיאת כפים. גם תיבות כגון 'וישמרך', 'ויחנך', 'שלום' נוהגים הם לחלק לשתי תיבות על ידי הטעמת מלעיל וגם מלרע, וכל שכן אם נושמים בינתיים, ואין לעשות כן. עיין אליה רבה, הלכות נ"כ סימן קכח סעיף מה ס"ק פח, 'יביע אומר' שם ו'יחווה דעת' חלק ב סימן ה, ד"ה 'גם יש להזהיר'. וכן אין להאריך יותר מדי בתיבה כלשהי אפילו אם היא מוטעמת כדבעי, כי ההארכה היא הפסק.

---

[16] מפאת קוצר היריעה אין אנו דנים כאן בשאלה אם מותר ליטול 'מזמרת הארץ', זמרת נכרים, ולאמצם לשירי קודש. עיין ב'יביע אומר' שם.

[17] שלא עפ"י פירושו של הרד"ק להושע יב ז, ד"ה 'חסד ומשפט'.

[18] מטבע לשון של קושיה, שמצוי בש"ס ופוסקים, כגון, "ואנן טעמא דפרושים ניקו ונפרוש"? (פסחים ע ע"ב).

"והנה כבר האריכו הספרים בגנותן של החזנים המנגנים שלא לכבוד שמים" (תורת חיים שם). הגמרא בתענית טז ע"ב מביאה הפסוק "נתנה עלי בקולה, על כן שנאתיה" (ירמיהו יב ח). "מאי נתנה עלי בקולה?...זה שליח ציבור שאינו הגון היורד לפני התיבה". פסוק זה מובא רבות בפוסקים כדי להתריע ששי"צ לא ירד לפני התיבה אם מטרתו להשמיע את קולו הערב. עיין שו"ת הרי"ף סימן רפא, שו"ת הרא"ש כלל ד סימן כב, שו"ת הרא"ם סימן פח, יביע אומר חלק ז או"ח סימן יד ד"ה (ד) עוד אמרתי ובמקומות רבים נוספים.

בשו"ת הרשב"א חלק א סימן רטו ד"ה תשובה דברים: "כל שהוא מאריך בתפילתו, לא טוב עשה, שבכמה מקומות אמרו לקצר מפני טורח ציבור". ואמנם, כפי שמובא באותה תשובה, "כך היה מנהגו של רבי עקיבא, כשהיה מתפלל עם הציבור היה מקצר ועולה, מפני טורח ציבור" (ברכות לא ע"א).[19] וכך מסוכם באו"ח סימן נג סעיף יא: "ש"צ שמאריך בתפילתו כדי שישמעו קולו ערב, אם הוא מחמת ששמח בליבו על שנותן הודאה להש"י בנעימה, תבוא עליו ברכה; והוא שיתפלל בכובד ראש ועומד באימה וביראה. אבל אם מכוין להשמיע קולו ושמח בקולו, הרי זה מגונה". ביביע אומר שם, מסוכמת הדעה שלא להאריך יתר על המידה בטוב טעם: "על כגון זה נאמר, ויאמר ל**קוצרים** ה' עמכם (רות ב ד), וכן **'ברנה יקצרו'** (תהלים קכו ה)".

5. סיכום

המקורות לגבי הטעמה ופיסוק בתפילתם של חזנים או לגבי חזן שאינו הגון, הם עתיקים. כפל של תיבות כגון 'מודים' ו'שמע' מוזכר אף הוא במקורות קדומים, אך לא בקשר לחזנות. נראה שיש רק מקורות של דורות אחרונים בעניין כפל תיבות וחזנות. אין זה מקרה: כפל תיבות הוא מחלה חדשה יחסית. "...דאין לדון בזה כלל וכלל מימי הראשונים, שאז לא היתה אומנות ש"צ כמו בזמנינו, רק היו השצי"ם תלמידי חכמים ויראים ביותר, וכמו ששמעתי מאנשים זקנים שעוד רק באיזה דורות לפנינו עדיין בחרו בש"צ רק בת"ח וירא ביותר, מורם מעם; ומה זה לדון בזה על זמנינו, שנהפך הגלגל בזה בעו"ה, אשר כל ענין הש"צ עתה רק אומנות של משוררות בעלמא, והרכיבו האומנות ההיא בעו"ה עם התפילה...אבל אין לדון מזה על ש"צ שעושה מתפילתו משוררות בעלמא וכופל תיבות" (בן פורת, שם). "וגם עלי רע המעשה הזה שבחדשות אלו שמקרוב באו...אבל הרע הזה להוסיף ולהכפיל הדברים -- חדשים המה (מהר"ם שיק, שם). "ותהילות לא-ל יתברך שאצל ספרדים רובם ככולם זהירים בזה" (יביע אומר שם).

"כל הקורא קריאת שמע ומדקדק באותיותיה, מצננין לו גיהנם" (ברכות טו ע"ב); "כל המשים ריוח בין הדביקים, מצננים לו גיהנם" (זהר פרשת בהעלתך). דברים דומים במדרשים, בדברי ראשונים ובפוסקים. וקשה, שנראה שהיורש גיהנם מקבל שכר של צינון, ואילו הזכאי, שלא נידון לישב בגיהנם, אינו מקבל כל שכר על דקדוק באותיותיה? בבית יוסף או"ח סימן סב ד"ה 'דאמר רב חמא': "וכתב רבינו הגדול מהר"י אבוהב ז"ל, אולי הטעם שמצננין לו גיהנם שמאחר שהוא מעורר עצמו בזה ומניע חום טבעי לדקדק באותיותיה, בשכר זה החום הטבעי מצננין לו חום אחר שהוא בגיהנם". ואולם, גם לאחר דברים אלה, הדרא קושיא לדוכתא. אלא שהב"י רוצה להגיד לנו שמדובר כאן בעיקר בעונש, ורק מעט בשכר!

[19] גמרא זו מובאת גם בסדר רב עמרם גאון, 'סדר תפילת שמונה עשרה'. וברמב"ם הל' תפילה פ"ו ה"ב: "המתפלל עם הציבור לא יאריך את תפילתו יותר מדי, אבל בינו לבין עצמו הרשות בידו".

וכך פירוש הדברים. הגמרא יודעת שאחרי שכל כך האריכה בעניינים כיצד לא לכפול, להפריד בין דבקים, להטעים ולפסק בצורה תקינה, יש סכנה שנחשוב שהעיקר הוא הדקדוק הפורמלי הנכון. הגמרא אומרת לנו שהנופל לפח זה, חייב גיהנם, אלא שאם הדקדקן הצרוף על כל פנים ישתמש בכישוריו כדי לדקדק באותיותיה, הרי מגיע לו **צינון** גיהנם. לא באה הגמרא אלא ׳להזכיר לנו את הרמב״ם׳ בהלכות דעות פ״א ה״ד: ״הדרך הישרה היא מידה בינונית״. לא הצטעצעות של חזנות, לא דקדוק צרוף, אלא, ״עבדו את ה׳ ביראה, וגילו ברעדה״ (תהלים ב יא), כי ״קודשא בריך הוא לבא בעי, דכתיב (שמואל א טז ז) ׳כי האדם יראה לעינים, וה׳ יראה ללבב׳ ״ (סנהדרין קו ע״ב, ילקוט שמעוני בשמואל א שם, ועוד מקומות רבים).

(עדכון של מאמר שהופיע במוסף לענייני ספרות, ׳הצופה׳ ער״ה ה-תש״ס, כ״ט אלול ה-תשנ״ט, 10.9.99)